

## Social Cohesion and Development

Vol 8, No 2 (2013)

Migrant Integration Councils in Greece



### The contribution of migrants to the Greek economy: A meta-analysis of empirical findings

Θεόδωρος Μητράκος

doi: [10.12681/scad.8883](https://doi.org/10.12681/scad.8883)

Copyright © 2016, Θεόδωρος Μητράκος



This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

#### To cite this article:

Μητράκος Θ. (2016). The contribution of migrants to the Greek economy: A meta-analysis of empirical findings. *Social Cohesion and Development*, 8(2), 87–106. <https://doi.org/10.12681/scad.8883>

# Η συμβολή των μεταναστών στην ελληνική οικονομία: Μετά-ανάλυση των εμπειρικών ευρημάτων\*

Θεόδωρος Μιτράκος, Τράπεζα της Ελλάδος

## The contribution of migrants to the Greek economy: A meta-analysis of empirical findings\*

Theo Mitrakos, Bank of Greece

### ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η μελέτη συνθέτει τα συμπεράσματα της διαθέσιμης εμπειρικής βιβλιογραφίας μέσω της τεχνικής της μετά-ανάλυσης των επιπτώσεων της μετανάστευσης στην ελληνική οικονομία, προκειμένου να διαπιστωθεί εάν αυτά καταλήγουν σε παρόμοιες διαπιστώσεις και κατά πόσον οι διαφορές στα αποτελέσματα μεταξύ των μελετών μπορεί να ερμηνευθούν. Για το σκοπό αυτό η μελέτη κωδικοποιεί εκ νέου τη συνεισφορά των μεταναστών στην ελληνική οικονομία και στην αγορά εργασίας που προκύπτει από τις διαθέσιμες μελέτες, και εκτιμά εναλλακτικά υποδείγματα τύπου probit και order probit προκειμένου να διερευνηθεί η τυχόν σχέση μεταξύ αυτής της παρατηρούμενης επίπτωσης με τα βασικά χαρακτηριστικά των μελετών, όπως είναι η μεθοδολογία, η περίοδος της έρευνας, ο σχεδιασμός της, το έτος δημοσίευσης, κ.ά. Παρόλο που το δείγμα των διαθέσιμων μελετών για τη δημιουργία συγκρίσιμων μεγεθών επίδρασης παραμένει αυστηρά περιορισμένο από την ετερογένεια όσον αφορά τις επιμέρους προσεγγίσεις, η μελέτη δείχνει ότι η συμβολή των μεταναστών στην οικονομική ανάπτυξη, τους μισθούς και την απασχόληση είναι σαφώς θετική αν και σχετικά μικρή.

**ΛΕΞΕΙΣ-ΚΛΕΙΔΙΑ:** Μετανάστευση, Αγορά εργασίας, Συγκριτική έρευνα, Μετά-ανάλυση

### ABSTRACT

This study synthesizes the findings of the empirical literature available by means of meta-analyses of the impact of immigration on the Greek economy in order to detect whether consensus conclusions are emerging and whether differences in results across studies can be explained. For this purpose, the study recodes the contribution of migrants to the Greek economy and the labour market resulting from the available studies as benefiting or harming the Greek economy and native born, and estimates alternative probit and order probit models to assess the relationship between this observed impact and key study characteristics such as methodology, period of investigation, survey design, publication year etc. Even if the sample of studies available to generate comparable effect sizes remains severely limited by the heterogeneity in different approaches, the study shows that the contribution of immigrants in terms of economic growth, wages and employment is clearly positive, although rather relatively small.

**KEY WORDS:** Immigration, Labour market, Comparative research, Meta-analysis

**Επικοινωνία:** Θεόδωρος Μιτράκος, Ελευθερίου Βενιζέλου 21, Αθήνα 102 50,

**Contact:** Theo Mitrakos, 21 Eleftheriou Venizelou str., Athens 102 50

**E-mail:** tmitrakos@bankofgreece.gr

## 1. Εισαγωγή

**Η** ένταξη του μετανάστη στην αγορά εργασίας της χώρας υποδοχής είναι ίσως ο κυριότερος παράγοντας κοινωνικής ένταξης καθώς η ίδια η εργασία αποτελεί το απαραίτητο διαβατήριο για όλες σχεδόν τις μορφές κοινωνικής συμμετοχής. Η κοινωνική ένταξη και συμμετοχή των μεταναστών στην αγορά εργασίας, με τη σειρά της μεγιστοποιεί την θετική τους συμβολή στην οικονομική ανάπτυξη της χώρας υποδοχής. Η ένταξη αυτή είναι συνάρτηση πολλών παραγόντων και κυρίως της μεταναστευτικής πολιτικής που ακολουθεί η χώρα στην οποία εγκαθίσταται ο μετανάστης, αλλά και των ατομικών χαρακτηριστικών του (εκπαίδευση, εξειδίκευση, οικογενειακή κατάσταση, ηλικία, φύλο, γνώση της γλώσσας στη χώρα υποδοχής), του τρόπου εισόδου του στη χώρα (νόμιμη ή μη μετανάστευση) κ.ά. Σημαντικό ρόλο παίζουν επίσης οι συνθήκες που μεγάλωσε και κοινωνικοποιήθηκε ο μετανάστης στη χώρα αποστολής και τελικά η προσωπικότητά του αλλά και οι συνθήκες που επικρατούν στην αγορά εργασίας στη χώρα υποδοχής και οι μεταναστευτικές στρατηγικές που αυτή έχει υιοθετήσει (Levitas, 2004, Κασιμάτη, 2009).

Στο άρθρο αυτό εξετάζεται το ζήτημα της ένταξης των μεταναστών στην ελληνική αγορά εργασίας και της συμβολής τους στην ελληνική οικονομία. Ειδικότερα, με την τεχνική της μετα-ανάλυσης συνδυάζονται τα αποτελέσματα των διαθέσιμων ανεξάρτητων ερευνών με σκοπό τη διατύπωση ενός ή περισσότερων συνολικών συμπερασμάτων ως προς τα ζητήματα αυτά. Με τον τρόπο αυτό γίνεται ο έλεγχος συγκεκριμένων υποθέσεων εργασίας που έχουν σχέση, κυρίως, τόσο με την αξιολόγηση της αποτελεσματικότητας μιας πολιτικής όσο και με την εκτίμηση της ύπαρξης σημαντικής επίδρασης επιμέρους παραγόντων στην ένταξη των μεταναστών στην απασχόληση και τη συμβολή τους στην οικονομική ανάπτυξη του τόπου υποδοχής. Με άλλα λόγια, στη μελέτη αυτή η μεθοδολογία της μετα-ανάλυσης χρησιμοποιείται για το συνδυασμό, σύνοψη και σύνθεση των ερευνητικών μελετών που έχουν γίνει στο παρελθόν για την διερεύνηση των οικονομικών επιπτώσεων της μετανάστευσης στην ελληνική οικονομία, ώστε να οδηγηθούμε σε συνολικότερα συμπεράσματα για το ζήτημα αυτό, συνθέτοντας προηγούμενα ερευνητικά ευρήματα.

## 2. Μεθοδολογία: η τεχνική της μετα-ανάλυσης

**Η** μετα-ανάλυση (*meta-analysis*) αποτελεί μια περιοχή της στατιστικής επιστημονικής προσέγγισης που για την ανάπτυξή της χρησιμοποιεί το πλαίσιο και τη λογική των ελέγχων υποθέσεων. Η προσέγγιση αυτή εμφανίσθηκε αρχικά ως μεθοδολογία σε έρευνες που αναφέρονταν στις περιοχές της Ψυχολογίας και της Εκπαιδευτικής Στατιστικής. Σήμερα, χρησιμοποιείται σε διάφορα προβλήματα των κοινωνικών επιστημών, στο χώρο της Οικονομίας και των Επιχειρήσεων, ενώ έχει γίνει δημοφιλής μέθοδος σε μελέτες που αναφέρονται σε ιατρικές δοκιμές (π.χ. ελεγχόμενες κλινικές δοκιμές και φαρμακευτικά πειράματα) και μελέτες σε υπηρεσίες προσφοράς υγείας (Larry and Olkin, 1985, Morton Hunt, 1997). Παρέχει έναν επιστημονικό τρόπο σύνθεσης των εμπειρικών μελετών για να διερευνήσει εάν τα ευρήματα της βιβλιογραφίας συναινούν σε ένα γενικότερο συμπέρασμα και κατά πόσον οι διαφορές στα αποτελέσματα μεταξύ των μελετών μπορούν να εξηγηθούν (Cooper and Hedges, 1994). Πρόκειται για μία τεχνική που σχετικά πρόσφατα και μάλλον αποσπασματικά έχει αξιοποιηθεί και για την διερεύνηση της ένταξης των μεταναστών στην αγορά εργασίας.

Κάθε ερευνητής για να εξετάσει κάποια θεωρητική υπόθεση, είναι απαραίτητο, ως στοιχείο της προκαταρκτικής εργασίας του, να μελετήσει τη βιβλιογραφία και τις έρευνες που έχουν γίνει στο παρελθόν για το ίδιο θέμα, όπως επίσης και τα συμπεράσματά τους. Κατά τη θεωρία της μετα-ανάλυσης, τα συμπεράσματα από πολλαπλές μελέτες πάνω στο ίδιο θέμα θα πρέπει να θεωρούνται ως ένα σύνθετο σύνολο δεδομένων που απαιτεί την ίδια μορφή λεπτομερούς στατιστικής ανάλυσης, όπως θα απαιτούσε οποιαδήποτε μελέτη που αναφέρεται σε ένα μεγάλο πλήθος παρατηρήσεων. Όμως, τα συμπεράσματα από τις μελέτες δεν έχουν πάντα κάποια τυποποιημένη επιστημονική μορφή, αλλά διέπονταν συχνά από τη μεροληψία της ερμηνείας του κάθε συγκεκριμένου ερευνητή. Μια μετα-ανάλυση που γίνεται με σωστά οργανωμένο τρόπο ξεπερνά τις αδυναμίες αυτές. Είναι βέβαιο ότι υπάρχει πραγματική ανάγκη για την χρησιμοποίηση επιστημονικών μεθόδων που να συνθέτουν και να ολοκληρώνουν τα αποτελέσματα από προηγούμενες έρευνες. Αυτό γιατί σπάνια ένα πείραμα ή μια μελέτη που γίνεται μια μόνο φορά θα δώσει επαρκείς και οριστικές απαντήσεις στα προβλήματα τα οποία μελετά.

Στην συνέχεια της ενότητας αυτής παρουσιάζονται συνοπτικά τα αποτελέσματα της μετα-ανάλυσης ορισμένων πρόσφατων μελετών. Η παρούσα μελέτη είναι πιθανότατα η πρώτη που εφαρμόζει την τεχνική αυτή στα ελληνικά δεδομένα και τα ευρήματα σε σχέση με τις επιπτώσεις της μετανάστευσης στην Ελλάδα.

Οι Longhi, Nijkamp and Poot (2008) εξετάζουν τις επιπτώσεις των μεταναστών στην εγχώρια αγορά εργασίας και ειδικότερα στους μισθούς, την απασχόληση, την ανεργία και τη συμμετοχή στο εργατικό δυναμικό. Συγκρίνουν τα αποτελέσματα 45 μελετών που δημοσιεύθηκαν στην περίοδο 1982-2007 για ένα σύνολο 1.572 διαφορετικών επιδράσεων οι οποίες κατηγοριοποιούνται σε αυτές που έχουν θετική συνεισφορά στην αγορά εργασίας, αρνητική συνεισφορά ή δεν την επηρεάζουν. Οι συγγραφείς αξιοποιούν ένα μοντέλο *order probit* για να εκτιμήσουν τη σχέση μεταξύ της παρατηρούμενης επίδρασης και τα βασικά χαρακτηριστικά των επιμέρους μελετών, όπως είναι η ομάδα της χώρας, η μεθοδολογία της μελέτης, η περίοδος της έρευνας και η κατηγορία των μεταναστών.

Με βάση το συμπέρασμα της μετα-ανάλυσης των Longhi, Nijkamp and Poot η επίδραση της μετανάστευσης στην αγορά εργασίας για το γηγενή πληθυσμό είναι ποσοτικά πολύ μικρή και οι εκτιμώμενοι συντελεστές είναι στις περισσότερες περιπτώσεις μη στατιστικά σημαντικοί. Αυτό ενισχύει τα ευρήματα που προέκυψαν στη βιβλιογραφία σχετικά με την επίδραση της μετανάστευσης στην αγορά εργασίας σε μακροοικονομικό επίπεδο. Από τη σκοπιά της πολιτικής, ωστόσο, αυτό το γενικό συμπέρασμα πρέπει να συμπληρωθεί με τις πιο εκλεπτυσμένες διερευνήσεις που αφορούν τα αποτελέσματα σε συγκεκριμένες αγορές εργασίας, για συγκεκριμένους εργαζόμενους και σε συγκεκριμένες χρονικές περιόδους.

Ιδιαίτερης σημασίας είναι η διερεύνηση κατά πόσο οι εργαζόμενοι μετανάστες λειτουργούν υποκατάστατα ή συμπληρωματικά έναντι στους γηγενείς εργαζόμενους σε συγκεκριμένες αγορές εργασίας. Η μελέτη των συγγραφέων επιβεβαίωσε ότι, όταν οι μετανάστες λειτουργούν ως τέλεια υποκατάστατα έναντι των γηγενών και των παλαιότερων μεταναστών, οι οικονομετρικές εκτιμήσεις των επιπτώσεων στην αγορά εργασίας συχνά οδηγούν σε αρνητική επίδραση, αλλά στατιστικά μη σημαντικούς συντελεστές. Επιπλέον, ένα ισχυρό αποτέλεσμα της μετα-ανάλυσης των συγγραφέων είναι η στατιστικά σημαντική αρνητική επίδραση των νεοεισερχομένων μεταναστών στους μισθούς των προηγούμενων μεταναστών, γεγονός που υποδηλώνει ότι σε πολλές περιπτώσεις η ελαστικότητα υποκατάστασης μεταξύ των νέων μεταναστευτικών αφίξεων και των παλαιότερων μεταναστών είναι σχετικά υψηλή. Μέσω της ανάλυσης παλινδρόμησης και την εκτίμηση υποδειγμάτων *probit* προέκυψε επίσης ότι η επίδραση μπορεί να είναι μεγαλύτερη για τη συμμετοχή του εργατικού δυ-

ναμικού και την απασχόληση από ό,τι για τους μισθούς. Ένα ακόμα ισχυρό συμπέρασμα είναι ότι η επίπτωση σε εθνικό επίπεδο ή για μεγάλες γεωγραφικές περιοχές είναι πολύ μεγαλύτερη από ό,τι στις τοπικές αγορές εργασίας.

Σε προηγούμενες εργασίες τους οι Longhi et al. (2005a, 2005b), χρησιμοποίησαν μετα-ανάλυση για να συνοψίσουν παλαιότερες μελέτες των επιπτώσεων της μετανάστευσης στην αγορά εργασίας. Στην πρώτη μελέτη τους διαπίστωσαν ότι η αύξηση κατά μία ποσοστιαία μονάδα του μεριδίου των μεταναστών στον πληθυσμό θα μειώσει τους μισθούς του γηγενή πληθυσμού κατά περίπου 0,1% (Longhi et al., 2005a). Όταν οι μετανάστες είναι περίπου το ένα δέκατο του πληθυσμού, αυτό μεταφράζεται σε μια πολύ μικρή ελαστικότητα, ήτοι σε 0,01% μείωση του μέσου μισθού για μια αύξηση κατά 1% του αριθμού των μεταναστών. Στην επόμενη μελέτη τους Longhi et al. (2005b) καταλήγουν σε παρόμοιο συμπέρασμα, καθώς κατά μέσο όρο αύξηση του πληθυσμού των μεταναστών κατά 1% θα αφήσει σχεδόν ανεπηρέαστο τον γηγενή πληθυσμό, καθώς η απασχόλησή τους θα μειωθεί μόλις κατά 0,02%.

Η μελέτη των Card, Kluge and Weber (2010) παρουσιάζει μια μετα-ανάλυση των πρόσφατων αξιολογήσεων των ενεργών πολιτικών απασχόλησης (ΕΠΑ). Οι συγγραφείς έχουν ταξινομήσει 199 επιπτώσεις προγραμμάτων από 97 μελέτες που διεξήχθησαν μεταξύ 1995 και 2007. Τα προγράμματα βοήθειας για την αναζήτηση εργασίας έχουν σχετικά ευνοϊκές επιπτώσεις στην απασχόληση, ενώ τα προγράμματα απασχόλησης στο δημόσιο τομέα είναι λιγότερο αποτελεσματικά. Τα προγράμματα κατάρτισης συνδέονται με θετικές μεσοπρόθεσμες επιπτώσεις, αν και βραχυχρόνια εμφανίζονται συχνά αναποτελεσματικά. Από τους ελέγχους ευαισθησίας που κάνουν οι συγγραφείς προκύπτει ότι η μεταβλητή που χρησιμοποιείται για την εκτίμηση των επιπτώσεων του προγράμματος έχει μεγάλη σημασία στην ανάλυση. Ωστόσο, ούτε το χαρακτηριστικό της δημοσίευσης της μελέτης ούτε η χρήση ενός τυχαίοποιημένου υποδείγματος σχεδίασης της ανάλυσης είχαν σχέση με την κατεύθυνση ή το μέγεθος της επίδρασης του κάθε προγράμματος.

Τα εμπειρικά αποτελέσματα από ένα δείγμα 172 μελετών που εξέτασε η Puerto (2007) δείχνουν ότι η επιτυχία ενός προγράμματος για την απασχόληση των νέων δεν εξαρτάται τόσο από το είδος της παρέμβασης, όσο από τη στόχευση του προγράμματος προς νέους που βρίσκονται σε μειονεκτική θέση (μετανάστες, λιγότερο εκπαιδευμένους κ.ά.), το επίπεδο ανάπτυξης της χώρας, καθώς και την ευελιξία της αγοράς εργασίας. Η ανάλυση ευαισθησίας της συγγραφέα δείχνει ότι τα αποτελέσματα αυτά είναι σταθερά κάτω από διαφορετικές προδιαγραφές, ιδίως όταν το μέγεθος του δείγματος περιορίζεται σε μελέτες που αξιολογούν τις καθαρές επιπτώσεις των επιμέρους προγραμμάτων (βλ. επίσης Betcherman et al. 2007).<sup>1</sup>

### **3. Πλαίσιο μετα-ανάλυσης για τη διερεύνηση της ένταξης των μεταναστών στην ελληνική αγορά εργασίας**

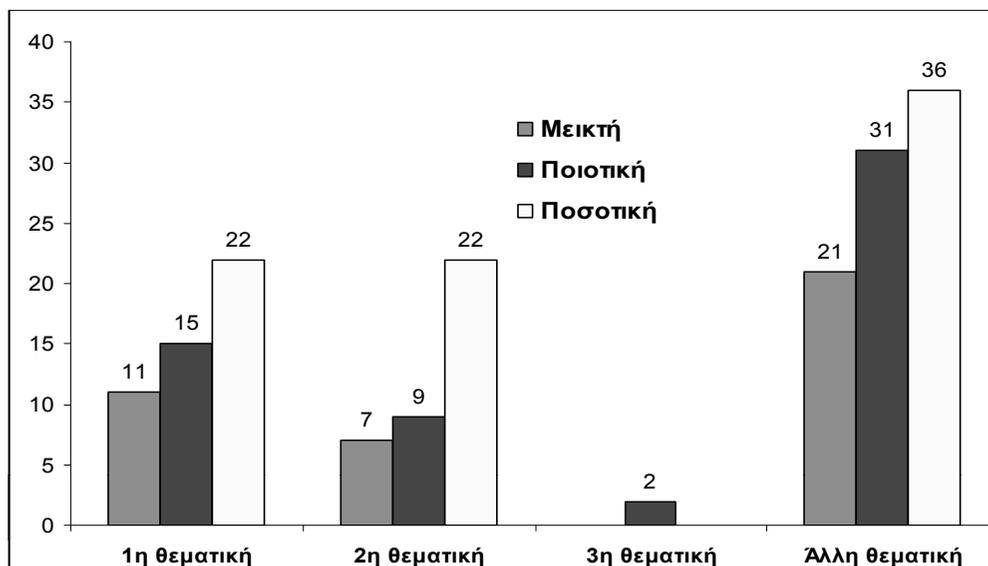
**Κ**ατά τη διάρκεια των τελευταίων δύο δεκαετιών έχουν υπάρξει πολλές εμπειρικές μελέτες για τις οικονομικές επιπτώσεις της μετανάστευσης στην Ελλάδα. Αρκετές από τις μελέτες αυτές έχουν δώσει έμφαση στην αγορά εργασίας. Ωστόσο, δεν είναι εύκολο να γίνουν αξιόπιστες συγκρίσεις μεταξύ αυτών των μελετών, λόγω των μεγάλων διαφορών στα δεδομένα, την μεθοδολογία και το σχεδιασμό της κάθε μελέτης. Στα πλαίσια της μελέτης έχει γίνει συστηματική προσπάθεια καταγραφής των διαθέσιμων μελετών. Πράγματι, καταγράφηκε ένας σημαντικός αριθμός μελετών με μία ποικιλία χαρακτηριστικών, τα οποία παρουσιάζονται αναλυτικά στην επόμενη υποενότητα.<sup>2</sup>

### **3.1 Χαρακτηριστικά διαθέσιμων μελετών για την ένταξη των μεταναστών στην αγορά εργασίας**

Από την αξιολόγηση των διαθέσιμων ερευνών προέκυψαν τα παρακάτω χαρακτηριστικά στοιχεία.

- Ένας πολύ σημαντικός αριθμός μελετών (96) από το σύνολο των καταγεγραμμένων (205 μελέτες) έχει ως 1<sup>η</sup> θεματική (51) ή 2<sup>η</sup> θεματική (43) ή 3<sup>η</sup> θεματική (2) την «Αγορά Εργασίας - Απασχόληση - Εισόδημα».
- Ως προς τον τύπο των 96 μελετών με αντικείμενο τη θεματική «Αγορά Εργασίας - Απασχόληση - Εισόδημα», οι περισσότερες από αυτές (33) αποτελούν κεφάλαια σε συλλογικούς τόμους ενώ ένα επίσης μεγάλο μέρος αυτών (30) έχουν δημοσιευθεί ως άρθρα σε επιστημονικά περιοδικά.
- Τα 2/3 περίπου των μελετών (62) για την αγορά εργασίας έχουν δημοσιευθεί στην Ελληνική γλώσσα ενώ 30 επιπλέον δημοσιεύθηκαν στα Αγγλικά. Ο τόπος έκδοσης για τις 60 μελέτες της αγοράς εργασίας από τις 76 για τις οποίες έχει καταγραφεί το χαρακτηριστικό αυτό έχουν ως τόπο δημοσίευσης την Αθήνα.
- Το έτος έκδοσης για την μεγάλη πλειοψηφία των μελετών (66 μελέτες) με αντικείμενο τη θεματική «Αγορά Εργασίας - Απασχόληση - Εισόδημα» (96 μελέτες συνολικά), εκδόθηκαν την περίοδο 2006-2012. Προκύπτει σχετικά νεώτερο έτος δημοσίευσης των μελετών της συγκεκριμένης θεματικής έναντι των άλλων θεματικών.
- Από το σύνολο των 88 μελετών της θεματικής «Αγορά Εργασίας - Απασχόληση - Εισόδημα» για τις οποίες έχει καταγραφεί η μέθοδος και τεχνική έρευνας, οι 42 είναι ποσοτικές, έναντι 27 ποιοτικών και 19 μεικτών. Το ποσοτικό χαρακτηριστικό είναι σχετικά πιο συχνό στην συγκεκριμένη θεματική έναντι των άλλων (βλ. Διάγραμμα 1).
- Ένας ιδιαίτερα σημαντικός αριθμός μελετών της θεματικής «Αγορά Εργασίας - Απασχόληση - Εισόδημα» (για 65 τουλάχιστον έχει καταγραφεί αυτό) έχει προχωρήσει σε πρωτογενή συλλογή δεδομένων. Επιπλέον, 38 μελέτες έχουν προχωρήσει σε δευτερογενή επεξεργασία δεδομένων, από τις 61 για τις οποίες έχει συμπληρωθεί το χαρακτηριστικό αυτό.
- Τέλος, είναι σημαντικό να επισημανθεί η μεγάλη ποικιλία των στατιστικών τεχνικών που έχουν αξιοποιηθεί από τις διαθέσιμες μελέτες με αντικείμενο τη μετανάστευση και τη θεματική «Αγορά Εργασίας - Απασχόληση - Εισόδημα». Οι τεχνικές αυτές εκτείνονται από την απλή περιγραφική ανάλυση και τις σχετικές συχνότητες, έως την προχωρημένη οικονομετρική ανάλυση και την εκτίμηση εξειδικευμένων υποδειγμάτων (Probit, Logit, ANOVA, GLS, Cluster analysis, CGE models κ.ά.).

**Διάγραμμα 1. Κατανομή μελετών στη θεματική «Αγορά Εργασίας - Απασχόληση - Εισόδημα» με βάση την μέθοδο και την τεχνική έρευνας**



## 4. Συστηματική επισκόπηση διαθέσιμων μελετών σε σχέση με τη μετανάστευση και τη συμβολή της στην ελληνική οικονομία και την αγορά εργασίας

Όπως ήδη τονίσθηκε δεν είναι εύκολο να γίνουν αξιόπιστες συγκρίσεις μεταξύ των διαθέσιμων μελετών για την κοινωνική ένταξη των μεταναστών σε σχέση με την απασχόληση και την αγορά εργασίας, και τη συμβολή τους στην ελληνική οικονομία. Τούτο προκύπτει κυρίως από την προηγούμενη διαπίστωση, με βάση την ανάλυση της προηγούμενης ενότητας, των μεγάλων διαφορών στα δεδομένα, το σχεδιασμό αλλά και την τεχνική ανάλυσης της κάθε μελέτης. Στην ενότητα αυτή παρουσιάζονται με συστηματικό τρόπο τα ερευνητικά ερωτήματα που τίθενται προς διερεύνηση από τις διαθέσιμες μελέτες.

### 4.1 Τα ερευνητικά ερωτήματα των διαθέσιμων μελετών

Από την ανάλυση των προς διερεύνηση ερευνητικών ερωτημάτων που τίθενται από τις διαθέσιμες μελέτες στην Ελλάδα για τη θεματική «Αγορά Εργασίας - Απασχόληση - Εισόδημα», προκύπτει ότι τα πιο συνήθη και σημαντικά από αυτά είναι τα εξής:

- Τα χαρακτηριστικά της απασχόλησης των μεταναστών στην Ελλάδα.
- Οι επιπτώσεις της παρουσίας των μεταναστών στην ελληνική αγορά εργασίας (απασχόληση, ανεργία, μισθούς κ.ά.).
- Υποκαθιστούν οι μετανάστες υπάρχουσες θέσεις εργασίας των γηγενών;
- Μισθολογικές διαφορές μεταξύ Ελλήνων και μεταναστών εργαζομένων.
- Η κατοχή τίτλου διαμονής επηρεάζει το καθεστώς απασχόλησης και την ανεύρεση εργασίας;

- Οι παράγοντες που καθορίζουν την ένταξη των μεταναστών στην αγορά εργασίας και την συνακόλουθη κοινωνική ένταξη.
- Πέρα από την αγορά εργασίας ορισμένα ακόμα ενδιαφέροντα ερωτήματα σχετίζονται συχνά με:
- Τη συμβολή των μεταναστών στα μακροοικονομικά μεγέθη της ελληνικής οικονομίας (ΑΕΠ, κατανάλωση κ.λπ.).
- Το ρόλο και τον τρόπο συμμετοχής των μεταναστών στην αγροτική οικονομία και την ελληνική ύπαιθρο.
- Τη συμβολή των μεταναστών στους δημογραφικούς δείκτες.
- Τις συνθήκες εργασίας, κοινωνικής ασφάλισης και πρόσβασης των μεταναστών σε υπηρεσίες.
- Τη συμβολή των μεταναστών στους κοινωνικούς δείκτες (ανισότητα, φτώχεια κ.λπ.). Δημιουργούν νέες πηγές φτώχειας και αποκλεισμού;

## 4.2 Τα πορίσματα των διαθέσιμων μελετών

Από την συστηματική επισκόπηση και ανάλυση των πορισμάτων που προκύπτουν από τις διαθέσιμες μελέτες για τη μετανάστευση στην Ελλάδα με έμφαση στη θεματική «Αγορά Εργασίας - Απασχόληση - Εισόδημα», προκύπτουν ορισμένα ενδιαφέροντα συμπεράσματα. Ειδικότερα:

Πρώτον, σημαντικός αριθμός μελετών (περίπου 15) καταδεικνύουν τον ιδιαίτερα σημαντικό ρόλο και τη θετική συμβολή των μεταναστών στη γεωργική και την ευρύτερη οικονομική ανάπτυξη της ελληνικής υπαίθρου. Η απασχόληση των μεταναστών ήταν επωφελής για τη γεωργία, την κτηνοτροφία και τις κατασκευές, ενώ η άφιξή τους διαδραμάτισε καίριο ρόλο στην αναδιάρθρωση και επέκταση των γεωργικών εκμεταλλεύσεων και των εργασιακών σχέσεων στις αγροτικές περιοχές. Οι μετανάστες έχουν προσφέρει ένα εξαιρετικά ευέλικτο και φθινό εργατικό δυναμικό στην ελληνική ύπαιθρο, χωρίς να έχουν αντικαταστήσει γηγενείς, ενώ ταυτόχρονα έχουν βελτιώσει την οργάνωση και τη διαχείριση των γεωργικών επιχειρήσεων απαλλάσσοντας τα μέλη των οικογενειακών επιχειρήσεων από τις χειρωνακτικές εργασίες. Δεν αποτελούν απλά και μόνο εργατικό δυναμικό στις αγροτικές περιοχές, αλλά ασκούν σημαντική και πολύπλευρη επίδραση στην οικονομία και την κοινωνία των περιοχών αυτών.

Δεύτερον, ανάλογος αριθμός μελετών (περίπου 14), καταλήγει στο συμπέρασμα ότι οι μετανάστες δεν έχουν υποκαταστήσει γηγενείς εργαζόμενους και λειτουργούν συμπληρωματικά του εγχώριου εργατικού δυναμικού. Στη χώρα μας, οι μετανάστες και κυρίως οι γυναίκες απασχολούνται σε χαμηλά αμειβόμενες ανειδίκευτες εργασίες, καλύπτοντας θέσεις που συνήθως οι Έλληνες απορρίπτουν. Έτσι η παρουσία τους δεν προκάλεσε ανεργία στο γηγενή πληθυσμό καθώς οι εργοδότες προσλαμβάνουν μετανάστες γιατί δεν βρίσκουν Έλληνες σε αυτά τα επαγγέλματα. Επισημαίνεται ότι ακόμα και με τη σταδιακή αποχώρηση των μεταναστών, προκύπτει ότι οι θέσεις εργασίας που εγκαταλείπονται δεν καλύπτονται πάντα από γηγενείς. Κάποιο είδος ανταγωνιστικότητας μεταξύ μεταναστών προκύπτει μόνο για ανειδίκευτες θέσεις εργασίας (πχ στον κλάδο των προσωπικών υπηρεσιών). Με άλλα λόγια η επίδραση της μεταναστευτικής απασχόλησης στην οικονομία φαίνεται γενικά θετική, αν και μερικές εγχώριες ομάδες χαμηλά ειδικευμένων εργατών ενδεχομένως ζημιώνονται από αυτή.

Τρίτον, όπως προκύπτει από την ανάλυση των μελετών οι μετανάστες συνέβαλαν θετικά στη δημογραφία των αγροτικών κυρίως περιοχών (7 μελέτες). Έχουν βελτιώσει σημαντικά τους δημογραφικούς δείκτες της χώρας και κυρίως της υπαίθρου. Πχ μεγάλη σημασία για τη δημογραφία των αγροτικών περιοχών έχει η παρουσία των παιδιών των μεταναστών σε όλους τους τύπους της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης.

Τέταρτον, σημαντικός αριθμός μελετών (10 και πλέον) διαπιστώνουν ότι έχουμε επιτάχυνση της ανάπτυξης από την παρουσία των μεταναστών στη χώρα μας. Περισσότερες θέσεις εργασίας δημιουργούνται από ότι χάνονται με την παρουσία των μεταναστών, καθώς αυτοί περιορίζουν τις ελλείψεις δεξιοτήτων στην αγορά εργασίας, καλύπτουν χαμηλά αμειβόμενες θέσεις εργασίας, στηρίζουν τομείς που διαφορετικά δεν θα άντεχαν στις ανταγωνιστικές πιέσεις, αυξάνουν το εύρος και την ποιότητα των προσφερόμενων υπηρεσιών (πχ οι υπηρεσίες φροντίδας από μετανάστριες έρχονται να καλύψουν διευρυνόμενες ανάγκες υποστήριξης από την πλευρά των νοικοκυριών). Τα ειδικά χαρακτηριστικά της ελληνικής κοινωνίας και της οικονομίας της (κυριαρχείται από μικρές επιχειρήσεις που λειτουργούν εν μέρει εξ ολοκλήρου στον ανεπίσημο τομέα), έχουν καθορίσει σε σημαντικό βαθμό τη θετική συνεισφορά των μεταναστών στην ελληνική οικονομία. Η συμμετοχή των μεταναστών στην οικονομική δραστηριότητα και στο ΑΕΠ εκτιμήθηκε μεταξύ 2,3% και 2,8%, ενώ η μείωση της ζήτησης, εξαιτίας της μη κατανάλωσης από πλευράς των μεταναστών (π.χ. λόγω ενδεχόμενης αποχώρησής τους) μειώνει το ΑΕΠ από 1,3% έως 1,6% (ανάλογα με την ακαμψία στην αγορά εργασίας). Επισημαίνεται πάντως ότι λίγες μελέτες (2-3) επεσήμαναν ως αρνητικά της μετανάστευσης ότι αυτή παρέχει άλλοθι για την αδράνεια, καθώς το παρεχόμενο χαμηλό κόστος εργασίας θα μπορούσε να χρησιμεύσει ως δικαιολογία για να μην επέλθει εκσυγχρονισμός, ενώ επιπλέον η παρουσία των μεταναστών ενισχύει την παραοικονομία στη χώρα μας.

Πέμπτον, όπως προκύπτει από τη συστηματική επισκόπηση των μελετών, περίπου 15 από αυτές κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι οι Έλληνες αμείβονται καλύτερα για την ίδια εργασία έναντι των μεταναστών (εκτιμώμενη διαφορά ήταν περισσότερο από 40%). Υπάρχει μια εμφανής διαφορά μεταξύ της απασχόλησης των μεταναστών με τις πραγματικές δυνατότητές τους, με βάση το ανθρώπινο κεφάλαιο που διαθέτουν. Οι Έλληνες εργαζόμενοι απολαμβάνουν υψηλότερες αμοιβές από αυτές των μεταναστών και οι παρατηρούμενες μισθολογικές διαφορές, στο μεγαλύτερο τμήμα τους δεν μπορούν να εξηγηθούν ή να δικαιολογηθούν από τις διαφορές στα βασικά γνωρίσματα των δύο ομάδων εργαζομένων. Με άλλα λόγια παρουσιάζεται αναποτελεσματική κατανομή του εργατικού δυναμικού και απώλεια παραγωγής, λόγω τοποθέτησης των μεταναστών σε θέσεις εργασίας που απαιτούν κατώτερα προσόντα από αυτά που έχουν. Πχ. το ιδιαίτερα μικρό ποσοστό της απασχόλησης των μεταναστών σε επιστημονικά και τεχνολογικά επαγγέλματα έρχεται σε αντίθεση με το μεγάλο ποσοστό των μεταναστών που εμφανίζουν αξιολογικά εκπαιδευτικά προσόντα. Πάντως, οι αποκλίσεις στους μισθούς μεταξύ ημεδαπών και μεταναστών στην Ελλάδα είναι ευρύτερες από ό,τι σε άλλες χώρες της ΕΕ. Η άγνοια της γλώσσας και οι άσχημες συνθήκες που αντιμετώπισαν κατά την πρώτη περίοδο παραμονής τους στην Ελλάδα, δεν επέτρεπαν στους μετανάστες να διαπραγματευτούν τους όρους εργασίας τους.

Έκτο, ένας σημαντικός αριθμός μελετών (περίπου 13) δεν κατέγραψε αλλαγή της θέσης των μεταναστών στην αγορά εργασίας μετά τη νομιμοποίηση, αν και σημειώθηκαν κάποιες αλλαγές στη ζωή τους. Η νομιμοποίηση των μεταναστών έχει περιορισμένες θετικές επιπτώσεις στην αγορά εργασίας και στη σχέση τους με την παραοικονομία. Ωστόσο, έδωσε σε πολλούς μετανάστες την ευκαιρία να επιστρέψουν σπίτι τους για πρώτη φορά ύστερα από πολλά χρόνια απουσίας και να ανοίξουν τραπεζικούς λογαριασμούς σε ελληνικές τράπεζες, μειώνοντας έτσι την αποστολή χρημάτων μέσω παράνομων καναλιών. Ορισμένες όμως μελέτες κατέδειξαν ότι η νομιμοποίηση της παρουσίας των μεταναστών αποτελεί βασική προϋπόθεση για την εξασφάλιση καλύτερων όρων απασχόλησης από τους εργοδότες, αλλά και για την κοινωνική τους ένταξη. Πάντως, το κριτήριο του τίτλου διαμονής ή μη τίτλου δεν φαίνεται να επηρεάζει το καθεστώς απασχόλησης καθώς οι μετανάστες εργάζονται, είτε είναι νομιμοποιημένοι είτε όχι, σε δουλειές που δεν είναι δηλωμένες και που χαρακτηρίζονται από το καθεστώς της μερικής απασχόλησης.

Έβδομο, σε σχέση με την τρέχουσα ύφεση ορισμένες μελέτες έχουν καταδείξει ότι οι μετανάστες εξαιτίας κυρίως της χαμηλής τους ειδίκευσης είναι πιο ευάλωτοι στην οικονομική ύφεση (3 μελέτες). Παρ' όλα αυτά η πλειοψηφία των μεταναστών έχουν δείξει μεγαλύτερη ευελιξία, κινητικότητα και προθυμία να προσαρμοστούν. Για το λόγο αυτό εξάλλου τα περισσότερα από τα προγράμματα επιδότησης της επιστροφής στη χώρα τους έχουν αποτύχει. Τα νοικοκυριά με χαμηλή ειδίκευση πλήττονται πολύ περισσότερο από την ύφεση, έναντι των νοικοκυριών με υψηλότερη ειδίκευση και αρχηγό με υψηλότερα εκπαιδευτικά προσόντα, ενώ όταν η αγορά εργασίας είναι περισσότερο ευέλικτη φαίνεται ότι οι επιπτώσεις της ύφεσης «κατανέμονται» δικαιότερα. Έτσι, καταγράφονται αρνητικές επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης στις αμοιβές και στις προοπτικές της απασχόλησης των οικονομικών μεταναστών στη χώρα μας. Η οικονομική κρίση φαίνεται ότι συχνά είχε αποτέλεσμα τον εκπεσμό από τη νομιμότητα μεταναστών, οι οποίοι αδυνατούν να συγκεντρώσουν τον απαραίτητο αριθμό ενσήμων για την ανανέωση της άδειας, με συνέπεια να συνάπτουν πλέον μόνο αδήλωτες σχέσεις εργασίας.

Όγδοο, η εργασία των μεταναστών δεν συνοδεύεται από την αντίστοιχη ασφαλιστική κάλυψη (13 μελέτες). Η ανασφάλιστη εργασία φαίνεται ευάλωτη σε σοβαρά ατυχήματα. Για παράδειγμα, από τα άτομα που δήλωσαν ότι έπαθαν σοβαρό ατύχημα κατά τη διάρκεια της εργασίας τους, σχεδόν οι μισοί ήταν ανασφάλιστοι και οι υπόλοιποι ήταν ασφαλισμένοι στο ΙΚΑ και φαίνεται να πληρώνουν με δυσκολίες τις εργασιακές εισφορές τους. Οι περισσότερες εργαζόμενες μετανάστριες γυναίκες είναι ανασφάλιστες, και υποστηρίζουν ότι επειδή δεν έχουν ασφάλιση έχουν καθημερινή σταθερή εργασία, σε αντίθεση με τους άνδρες που διεκδικούν τα ένσημά τους και δεν έχουν εργασία σε μόνιμη βάση. Ασκούν το δικαίωμά τους στην εργασία, στο πλαίσιο ενός επαγγέλματος που χαρακτηρίζεται από άτυπη «μαύρη» εργασία με δυσμενείς συνθήκες εργασίας, χαμηλά ποσοστά κοινωνικής ασφάλισης και περιορισμένες προοπτικές οικονομικής και κοινωνικής προόδου. Είναι χαρακτηριστικό ότι αν και στην αρχή της απασχόλησής τους οι γυναίκες είναι συχνά πρόθυμες για την κοινωνική ασφάλισή τους, με το πέρασμα του χρόνου, γίνονται όλο και λιγότερο ενδιαφερόμενες. Το σύστημα κοινωνικής πρόνοιας δεν είναι επιτυχές στη λειτουργία του ως αποτελεσματικός μηχανισμός κοινωνικής ένταξης, ενώ η ανασφάλιστη εργασία παραμένει ένα εξαιρετικά εκτεταμένο φαινόμενο στην Ελλάδα της τρέχουσας κρίσης.

Ένατο, τρεις τουλάχιστον μελέτες εξετάζουν την απόφαση των μεταναστών για αποστολή εμβασμάτων στη χώρα τους. Η απόφαση αυτή επηρεάζεται έντονα από την οικογενειακή κατάσταση του μετανάστη, και συγκεκριμένα το συνολικό αριθμό των παιδιών, τον αριθμό των παιδιών στην Ελλάδα, την παρουσία του συζύγου στην Ελλάδα, και την παρουσία του ενός γονέα. Το μέγεθος των εμβασμάτων φαίνεται να επηρεάζεται από το ύψος του εισοδήματος και τον συνολικό αριθμό των παιδιών στην οικογένεια αλλά και τον αριθμό των παιδιών στην Ελλάδα. Επιπλέον, όσοι κατέχουν σταθερές θέσεις εργασίας αποστέλλουν λιγότερα χρήματα από αυτούς που απασχολούνται σε ασταθείς και προσωρινές θέσεις εργασίας. Επισημαίνεται ότι αρχικά τουλάχιστον το σύνολο σχεδόν των εμβασμάτων κινείται μέσω ανεπίσημων (εξω-τραπεζικών) καναλιών, γεγονός που σταδιακά αλλάζει και τα επίσημα κανάλια τείνουν να χρησιμοποιούνται περισσότερο χωρίς όμως να ξεπερνούν το 50% της συνολικής κίνησης. Οι Αλβανοί μετανάστες έχουν υψηλή ροπή προς αποταμίευση (περί τα 5.390 ευρώ το χρόνο κατά μέσο όρο ανά νοικοκυριό), ενώ το 55% των μεταναστών υπολογίζεται ότι στέλνει εμβάσματα στη χώρα προέλευσης.

Δέκατο, όπως προκύπτει από την συστηματική ανάλυση (6 περίπου) μελετών, οι μετανάστες στην Ελλάδα έχουν αναπτύξει σημαντική επιχειρηματική δραστηριότητα είτε ως εργοδότες είτε ως αυτοαπασχολούμενοι. Ολοένα και περισσότερες οικογένειες μεταναστών μετατρέπουν σε επιχείρηση το απλό επάγγελμά τους (παροχή φροντίδας, καθαριότητας κ.ά.). Η επιλογή των μεταναστών να

αναλάβουν επαγγελματική δραστηριότητα ως επιχειρηματίες- εργοδότες ευνοείται από τη γνώση της ελληνικής γλώσσας, από την απόκτηση γνώσεων στη δουλειά, από το αν ήταν ήδη επιχειρηματίες-εργοδότες ή αυτοαπασχολούμενοι στη χώρα τους και από το αν εργάζονται σε κλάδους που έχουν σχέση με το εμπόριο (χονδρικό ή λιανικό) και τις επισκευές. Ως προς την επιλογή αυτό-απασχόλησης έναντι μισθωτής εργασίας, αρνητική επίδραση έχει η ηλικία, ενώ θετική επίδραση έχουν οι δεξιότητες οι αποκτηθείσες στην προηγούμενη εργασία, η αυτοαπασχόληση στη χώρα προέλευσης και η συνολική διάρκεια της μετανάστευσης. Οι επιχειρήσεις στις οποίες συμμετέχουν αλλοδαποί υπήκοοι ως ιδιοκτήτες ή συνιδιοκτήτες, δραστηριοποιούνται κυρίως στο λιανικό εμπόριο, το χονδρικό εμπόριο και στον τομέα των κατασκευών. Υπάρχουν διαφορές στο προφίλ τόσο των επιχειρήσεων όσο και των επιχειρηματιών μεταξύ ελλήνων και μεταναστών, όπως η μεγαλύτερη ηλικία των ελλήνων ιδιοκτητών και των επιχειρήσεών τους σε σύγκριση με τους μετανάστες επιχειρηματίες, το υψηλότερο εκπαιδευτικό προφίλ των μεταναστών σε αντίθεση με την μεγαλύτερη συνάφεια των προσόντων στην επιχειρηματική δραστηριότητα στην περίπτωση των Ελλήνων. Ταυτόχρονα εντοπίζονται μια σειρά από κοινά σημεία, όπως ο οικογενειακός χαρακτήρας της πλειοψηφίας των επιχειρήσεων και η σημασία της άτυπης οικογενειακής εργασίας και υποστήριξης, καθώς και η κυρίως τοπικής εμβέλειας δραστηριότητα των επιχειρήσεων. Η επιχειρηματικότητα των μεταναστών μπορεί πάντως να θεωρηθεί ως μια μορφή οικονομικής αφομοίωσης.

Ενδέκατο, η επίδρασή της μετανάστευσης στα ασφαλιστικά ταμεία και τις συντάξεις θεωρείται μάλλον θετική, καθώς οι μετανάστες έχουν ενταχθεί πρόσφατα στην κοινωνική ασφάλιση και υπάγονται στο νέο συνταξιοδοτικό καθεστώς. Πάντως, το σύστημα κοινωνικής πρόνοιας δεν είναι επιτυχές στη λειτουργία του ως αποτελεσματικός μηχανισμός κοινωνικής ένταξης των μεταναστών.

Δωδέκατο, στην Ελλάδα σε αντίθεση με τις περισσότερες άλλες χώρες της ΕΕ-15, τα ποσοστά απασχόλησης των μεταναστών είναι υψηλότερα από ό,τι εκείνα των ημεδαπών και τα ποσοστά ανεργίας χαμηλότερα. Ωστόσο στην περίοδο της τρέχουσας οικονομικής κρίσης που πλήττει τη χώρα η μεγάλη αύξηση των ποσοστών ανεργίας είναι εντονότερη στην περίπτωση των μεταναστών παρά των γηγενών. Πάντως τα υψηλά ποσοστά απασχόλησης των μεταναστών σε συνδυασμό με την παρατηρούμενη αύξηση των ποσοστών των αυτοαπασχολούμενων και των μισθωτών αποτελεί ένδειξη κοινωνικοοικονομικής ένταξης και ενδεχομένως εξασφάλισης καλύτερων συνθηκών στην αγορά εργασίας. Πράγματι, η αφομοίωση των μεταναστών και ομοίως η ολοκλήρωση της ενσωμάτωσης συνδέονται θετικά με τα ποσοστά απασχόλησης, ενώ η περιθωριοποίηση σχετίζεται με μεγάλες απώλειες για την απασχόληση. Εκτιμάται ότι αν οι μετανάστες είχαν ενσωματωθεί πλήρως, η απασχόληση τους θα είχε αυξηθεί κατά 16,9%, ενώ από την άλλη πλευρά, ένας πλήρης διαχωρισμός θα οδηγούσε σε μειωμένο ποσοστό απασχόλησης (11,9%).

Σε σχέση με την συμβολή των μεταναστών στους κοινωνικούς δείκτες της ανισότητας και της φτώχειας από τις διαθέσιμες μελέτες (περίπου 4) προκύπτουν τα εξής. Η οικονομική ανισότητα είναι σημαντικά υψηλότερη στα ελληνικά νοικοκυριά σε σχέση με τα νοικοκυριά των οικονομικών μεταναστών, ενώ αντίθετα οι συνθήκες διαμονής και διαβίωσης των μεταναστών είναι χειρότερες. Επιπλέον, όλοι οι δείκτες φτώχειας καταγράφουν μεγαλύτερη επιβάρυνση στον πληθυσμό των μεταναστών, αν και οι παράγοντες που επηρεάζουν την πιθανότητα να είναι κάποιος φτωχός είναι μάλλον κοινός και για τους δύο πληθυσμούς (μετανάστες και γηγενείς). Πάντως, οι μετανάστες διαβιούν σε συνθήκες χειρότερες σε σχέση με τα γηγενή νοικοκυριά, αν και επιλέγουν οι ίδιοι τον τόπο διαμονής τους με κύριο κριτήριο την εύρεση απασχόλησης και πιθανόν για το λόγο αυτό να δείχνουν σχετικά πιο ικανοποιημένοι από την κατοικία και την περιοχή διαμονής τους.

Τέλος, σε σχέση με τα δημογραφικά και γεωγραφικά χαρακτηριστικά των μεταναστών, από την ανάλυση των διαθέσιμων μελετών προκύπτουν ορισμένα ακόμα συμπεράσματα. Ειδικότερα,

η Ελλάδα είναι η μοναδική χώρα στην ΕΕ της οποίας ο μισός και πλέον μεταναστευτικός πληθυσμός προέρχεται από μία και μόνο χώρα (Αλβανία). Η συντριπτική πλειοψηφία των μεταναστών προέρχεται από την Ευρώπη (περίπου 80%) και συγκεκριμένα σε ποσοστό 75% από χώρες των Βαλκανίων και της Ανατολικής Ευρώπης, ενώ περίπου το 15% είναι Ασιάτες. Η μεγάλη πλειοψηφία (περίπου το 82%) των μεταναστών δηλώνει πως ο κύριος λόγος μετανάστευσης και εγκατάστασης στην Ελλάδα είναι η εργασία, ενώ άλλοι βασικοί λόγοι εγκατάστασης που επικαλούνται οι μετανάστες είναι η οικογενειακή συνένωση (12%), η συζυγική σχέση με πολίτες της ΕΕ (3%) και οι σπουδές. Οι μετανάστες που δραστηριοποιούνται στην Ελλάδα ανήκουν κατά πλειονότητα στις παραγωγικές ηλικίες των 15 έως 64 ετών, με σημαντική παρουσία των νεαρών ηλικιών, ενώ τα ποσοστά ηλικιωμένων είναι ιδιαιτέρως χαμηλά. Η μέση ηλικία του πληθυσμού των μεταναστών είναι περίπου κατά 10 έτη μικρότερη από την αντίστοιχη μέση ηλικία του γηγενούς πληθυσμού. Η αστυφιλία χαρακτηρίζει την επιλογή εγκατάστασης της πλειοψηφίας των μεταναστών στη χώρα μας. Το μεγαλύτερο μέρος του μεταναστευτικού πληθυσμού κατοικεί σε αστικές περιοχές (87%) και κυρίως στα δύο μεγάλα αστικά κέντρα της χώρας. Ωστόσο, αξίζει να σημειώσουμε πως ένας σημαντικός αριθμός μεταναστών διαμένει σε περιοχές όπου αναπτύσσεται τουριστική ή αγροτική δραστηριότητα μεγάλης κλίμακας.

Ός προς τα επαγγελματικά τους χαρακτηριστικά, η συντριπτική πλειοψηφία των μεταναστών απασχολείται στη χώρα μας με σχέση μισθωτής εργασίας (94%), ενώ σε αναλογία 70% πριν την τρέχουσα κρίση είχε μόνιμη ή αορίστου χρόνου σχέση εργασίας και το υπόλοιπο 30% αντιπροσώπευε παροχή συγκεκριμένου έργου και περιστασιακές εργασίες. Το μεγαλύτερο μέρος του ενεργού πληθυσμού των μεταναστών εργάζονται ως ανειδίκευτοι εργάτες ή τεχνίτες, κυρίως σε χειρωνακτικές εργασίες, ενώ σημαντικές επαγγελματικές ομάδες μεταναστών είναι επίσης οι εργαζόμενοι στην παροχή υπηρεσιών και οι πωλητές σε καταστήματα και λαϊκές αγορές. Περίπου το 1/3 του εργατικού δυναμικού των μεταναστών εργάζεται στον κλάδο των κατασκευών, ενώ οι επόμενοι κλάδοι με σημαντική παρουσία μεταναστευτικού εργατικού δυναμικού είναι τα ιδιωτικά νοικοκυριά που απασχολούν οικιακό προσωπικό (σχεδόν αποκλειστικά γυναίκες), οι μεταποιητικές βιομηχανίες και βιοτεχνίες, το εμπόριο και οι επισκευές, τα ξενοδοχεία και τα εστιατόρια και ο γεωργοκτηνοτροφικός κλάδος.

## 5. Στατιστική και οικονομετρική προσέγγιση μετα-ανάλυσης

**Η** *Μετα-ανάλυση (meta-analysis)*, όπως ήδη έχει αναφερθεί, είναι μια αντικειμενική και ποσοτική μεθοδολογία που χρησιμοποιείται για το συνδυασμό, σύνοψη και σύνθεση ερευνητικών μελετών που έχουν γίνει στο παρελθόν για κάποιο συγκεκριμένο θέμα, ώστε να οδηγήσουν σε ένα συνολικό συμπέρασμα. Είναι ίσως η μοναδική τεχνική που συνθέτει προηγούμενα ερευνητικά αποτελέσματα. Κάθε ερευνητής για να εξετάσει κάποια θεωρητική υπόθεση, είναι απαραίτητο, ως στοιχείο της προκαταρκτικής εργασίας του, να μελετήσει την βιβλιογραφία και τις έρευνες που έχουν γίνει στο παρελθόν για το ίδιο θέμα, όπως επίσης και τα συμπεράσματά τους.

Στην ενότητα αυτή παρουσιάζονται η μεθοδολογία και τα αποτελέσματα της οικονομετρικής προσέγγισης της μετά-ανάλυσης για τη διερεύνηση της συμβολής των μεταναστών στην ελληνική οικονομία και της ένταξής τους στην ελληνική αγορά εργασίας.

## 5.1 Τα επιμέρους βήματα της μετα-ανάλυσης: στατιστική και οικονομετρική προσέγγιση

Συνοπτικά, στα επιμέρους βήματα της μετά-ανάλυσης, από την πλευρά της στατιστικής και οικονομετρικής προσέγγισης, μπορούν να καταγραφούν τα εξής:

- Εντοπισμός ερευνητικών μελετών χρησιμοποιώντας ένα καθορισμένο πρωτόκολλο (κριτήρια, quality scores, στάθμιση βαρύτητας).
- Στατιστικός έλεγχος της ετερογένειας των μελετών και διερεύνηση των παραγόντων που την προκαλούν.
- Έλεγχος μεταβλητών (συνεχείς, binary, survival) και επιλογή κατάλληλου οικονομετρικού υποδείγματος (Logit, probit, hazard κ.λπ.).
- Στατιστικοί έλεγχοι υποθέσεων και οικονομετρική εκτίμηση εναλλακτικών υποδειγμάτων.
- Publication Bias: Δημοσιευμένες μελέτες είναι πιο πιθανόν να καταλήγουν σε μία θετική επίδραση (Easterbrook et al., 1991, Stanley, 2005; Glaeser, 2006).
- Στατιστική αξιολόγηση αποτελεσμάτων για την συνολική εκτίμηση της υπο διερεύνηση υπόθεσης.
- Αναλύσεις ευαισθησίας αποτελεσμάτων.

Η εφαρμογή των επιμέρους αυτών βημάτων από την παρούσα μελέτη προχωράει με την επιλογή των ερευνητικών υποθέσεων των διαθέσιμων μελετών για την Ελλάδα οι οποίες θα ελεγχθούν στατιστικά και ενδεχομένως οικονομετρικά. Αυτές οι υποθέσεις μαζί με τον αριθμό των μελετών που αξιοποιήθηκαν για την κάθε μία από αυτές, με στόχο τη διερεύνηση της συμβολής των μεταναστών στην ελληνική οικονομία και της ένταξής τους στην αγορά εργασίας, παρουσιάζονται στον παρακάτω Πίνακα 1.

### α. Στατιστικός έλεγχος της ετερογένειας

Οι έννοιες της ομοιογένειας και ετερογένειας (homogeneity, heterogeneity) περιγράφουν το βαθμό της μεταβλητότητας μεταξύ των επιμέρους μελετών σε μια ομάδα μελετών. Κάποια διαφοροποίηση μεταξύ των ευρημάτων των μελετών είναι αναμενόμενη (δείγμα, τεχνικές κ.λπ.). Η ετερογένεια των μελετών μπορεί να αφορά το γεγονός ότι τα αποτελέσματα των μελετών είναι προς διαφορετικές κατευθύνσεις ή ότι τα αποτελέσματα των μελετών είναι στην ίδια κατεύθυνση αλλά διαφορετικού μεγέθους. Είναι ίσως σκόπιμο να συνδυάσει κανείς τα αποτελέσματα από ένα ομοιογενές σύνολο μελετών.

Η στατιστική  $Q$  χρησιμοποιείται συχνά για τον έλεγχο της ομοιογένειας του δείγματος των επιμέρους μελετών και ειδικότερα για τον έλεγχο των υποθέσεων:

$H_0$ : Όλες οι μελέτες δείχνουν ίδια αποτελέσματα

$H_1$ : Τουλάχιστον μία μελέτη με διαφορετικά αποτελέσματα

$$Q = \sum_{i=1}^k w_i (T_i - \bar{T})^2$$

Όπου,  $k$  είναι αριθμός των διαθέσιμων μελετών,  $T_i$  το αποτέλεσμα της  $i$  μελέτης και  $w_i$  ο συντελεστής στάθμισης της  $i$  μελέτης. Η στατιστική  $Q$  ακολουθεί Chi-square κατανομή με  $(k-1)$  βαθμούς ελευθερίας και συνεπώς μεγάλη τιμή του  $Q$  (μικρή  $p$ -value) δείχνει ετερογένεια μεταξύ των μελετών.

Από τους ελέγχους που έγιναν για όλες σχεδόν τις υποθέσεις (1) έως (9) τον Πίνακα 1 διαπιστώθηκε η σχετική ομοιογένεια των διαθέσιμων μελετών. Μοναδική οριακή εξαίρεση η υπόθεση (9) «είναι χαμηλότερα τα ποσοστά ανεργίας των μεταναστών έναντι των γηγενών;» για την οποία ο σχετικός έλεγχος έδειξε κάποια ανομοιογένεια η οποία έχει προφανώς σχέση με την περίοδο της τρέχουσας κρίσης.

### β. Απλός στατιστικός έλεγχος των υποθέσεων

Από την εφαρμογή απλουστευμένων στατιστικών ελέγχων των ερευνητικών υποθέσεων (1) έως (9) που εξετάστηκαν προέκυψε η στατιστικά ισχυρή (θετική απάντηση) ισχύς όλων σχεδόν των ερευνητικών υποθέσεων ( $p$ -value μικρότερα του 0.05). Μοναδική πιθανή εξαίρεση η υπόθεση (5) «Η νομιμοποίηση των μεταναστών έχει θετικές επιπτώσεις στην ελληνική αγορά εργασίας;» για την οποία η αντίστοιχη τιμή του  $p$ -value ήταν 0.291 και κατά συνέπεια δεν είναι στατιστικά βέβαιον κατά πόσο η νομιμοποίηση των μεταναστών στην Ελλάδα είχε θετικές επιπτώσεις στην αγορά εργασίας.

### γ. Οικονομετρική εκτίμηση εναλλακτικών υποδειγμάτων (Multivariate Models)

Οι σύγχρονες τεχνικές της μετα-ανάλυσης αξιοποιούν την εκτίμηση εναλλακτικών οικονομετρικών υποδειγμάτων. Τα Fixed effects οικονομετρικά υποδείγματα λαμβάνουν υπόψη τους στην ανάλυσή τη μεταβλητότητα που υπάρχει εντός των μελετών για τις οποίες γίνεται η υπόθεση ότι χρησιμοποιούν ίδιες μεθόδους και επιμέρους παραμέτρους και έτσι θα πρέπει να καταλήγουν στα ίδια αποτελέσματα. Οι όποιες διαφορές μπορούν να αποδοθούν μόνο στις διαφορές της διακύμανσης εντός του πλαισίου της κάθε μελέτης. Με τη χρήση ενός τέτοιου μοντέλου, ο ερευνητής απαντά στο ερώτημα: «Μήπως η συγκεκριμένη παράμετρος επιδρά θετικά κατά μέσο όρο με βάση τις διαθέσιμες μελέτες;» Από την άλλη πλευρά τα Random effects υποδείγματα λαμβάνουν υπόψη τους τη μεταβλητότητα που υπάρχει τόσο μεταξύ των μελετών όσο και εντός αυτών. Η υπόθεση που γίνεται είναι ότι οι μελέτες είναι ένα τυχαίο δείγμα από το σύνολο όλων των δυνατών μελετών.

Τα δύο προηγούμενα οικονομετρικά υποδείγματα (Fixed-Random) μπορούν να δώσουν διαφορετικές απαντήσεις, ακόμα και αντιφατικά αποτελέσματα. Συνήθως, όμως, οι απαντήσεις που δίνονται από αυτές τις διαφορετικές μορφές μοντελοποιήσεων είναι παρόμοιες ενώ συνήθως οι διαφορές προκύπτουν όταν οι μελέτες δεν είναι ομοιογενείς.<sup>3</sup>

**Πίνακας 1. Στατιστικός έλεγχος ερευνητικών υποθέσεων: απλή προσέγγιση**

Ερευνητικές υποθέσεις	Αριθμ. μελετών	Μελέτες που καταλήγουν σε θετική απάντηση	p-value
(1) Είναι θετική η συμβολή των μεταναστών στη γεωργική και την ευρύτερη οικονομική ανάπτυξη της ελληνικής υπαίθρου;	15	13	0.004
(2) Οι μετανάστες δεν υποκαθιστούν γηγενείς εργαζόμενους στην αγορά εργασίας;	14	11	0.029
(3) Είναι θετική η συμβολή των μεταναστών στους δημογραφικούς δείκτες της χώρας;	8	7	0.035
(4) Είναι θετική η συμβολή των μεταναστών στην ελληνική οικονομία;	10	9	0.011
(5) Η νομιμοποίηση των μεταναστών έχει θετικές επιπτώσεις στην ελληνική αγορά εργασίας;	13	8	0.291
(6) Οι Έλληνες αμείβονται καλύτερα για την ίδια εργασία έναντι των μεταναστών;	15	15	0.000
(7) Υπάρχει σημαντικό πρόβλημα ανασφάλιστης εργασίας των μεταναστών και πρόσβασης στις σχετικές υπηρεσίες;	13	11	0.011
(8) Είναι υψηλότερα τα ποσοστά απασχόλησης των μεταναστών έναντι των γηγενών;	8	8	0.004
(9) Είναι χαμηλότερα τα ποσοστά ανεργίας των μεταναστών έναντι των γηγενών;	7	6	0.062

Όταν υπάρχει σημαντική ετερογένεια, η μεταξύ των μελετών διακύμανση γίνεται μεγαλύτερη από ότι στο εσωτερικό των μελετών, και οι μελέτες με διαφορετικό μέγεθος δείγματος λαμβάνουν σχετικά παρόμοια βαρύτητα. Όταν υπάρχει ομοιογένεια, το μέγεθος του δείγματος κυριαρχεί, και τα δύο μοντέλα δίνουν παρόμοια αποτελέσματα. Επομένως τα μοντέλα των τυχαίων επιδράσεων είναι πιο «συντηρητικά» και δημιουργούν ένα ευρύτερο διάστημα εμπιστοσύνης. Έτσι, ένα μοντέλο τυχαίων επιδράσεων είναι λιγότερο πιθανό να παρουσιάσει σημαντική επίδραση μιας παραμέτρου/ μεταβλητής από ό, τι ένα μοντέλο σταθερών επιδράσεων. Σε γενικές γραμμές, αν οι μελέτες είναι ομοιογενείς, είναι προτιμότερο να χρησιμοποιείται στην μετα-ανάλυση ένα μοντέλο σταθερών επιδράσεων (Fixed effects). Εάν οι μελέτες είναι ετερογενείς, θα πρέπει πρώτα να αναρωτηθεί κανείς γιατί κάτι τέτοιο συμβαίνει, και είναι πιο δόκιμο να γίνει μια ανάλυση τυχαίων επιπτώσεων για όλες τις μελέτες. Ωστόσο μπορεί να είναι καλύτερο να γίνει ομαδοποίηση των μελετών σε ομοιογενείς υποομάδες και στη συνέχεια να εκτιμηθεί ένα υπόδειγμα σταθερών επιδράσεων για κάθε υποομάδα και να αναλυθούν στη συνέχεια όλα τα αποτελέσματα.

Στους παρακάτω Πίνακες 2 και 3 παρουσιάζονται οι μεταβλητές και τα αποτελέσματα της οικονομετρικής εκτίμησης υποδείγματος Logit για τον έλεγχο της (1) υπόθεσης εργασίας των δι-αθέσιμων μελετών. Ειδικότερα εκτιμήθηκε η πιθανότητα θετικής συμβολής των μεταναστών στη γεωργική και την ευρύτερη οικονομική ανάπτυξη της ελληνικής υπαίθρου.<sup>4</sup>

**Πίνακας 2. Μεταβλητές που επιλέχθηκαν στην οικονομετρική εκτίμηση των υποδειγμάτων Logit της μετά-ανάλυσης**

Όνομα μεταβλητής	Περιγραφή μεταβλητής	Min	Max	Mean	Std.Dev.
Contribution	Βαθμός συμβολής	1	5	3.27	1.22
Binary	Συμβάλλει: ΝΑΙ/ΟΧΙ	0	1	0.73	0.46
weight	Στάθμιση	3	4.6	3.99	0.54
Publication	Άρθρο σε περιοδικό με κριτές	0	1	0.40	0.51
Language	Γλώσσα	0	1	0.33	0.49
Year_publication	Έτος δημοσίευσης	1996	2012	2007	4.88
Quantity	Ποσοτική/μεικτή μελέτη	0	1	0.60	0.51
Primary_collection	Πρωτογενής συλλογή στοιχείων	0	1	0.87	0.35
Secondary	Δευτερογενής επεξεργασία	0	1	0.40	0.51
Year_Survey	Έτος έρευνας πεδίου	1996	2008	2004	3.25
Sample	Μέγεθος δείγματος	127	6530	811.27	1632.32
Sample_design	Τεχνική δειγματοληψίας	1	3	2.13	0.74
main	Κύρια θεματική	0	1	0.53	0.52
Statistical_proc	Προχωρημένη στατιστική τεχνική	0	1	0.33	0.49
Design1	Panel σχεδιασμός δείγματος	0	1	0.20	0.41
Design2	Τυχαία απλή δειγματοληψία	0	1	0.47	0.52
Design3	Τεχνική χιονοστιβάδας	0	1	0.33	0.49

Από την ανάλυση των αποτελεσμάτων των οικονομετρικών εκτιμήσεων της meta-analysis προέκυψαν τα εξής συμπεράσματα:

- Αξιοποιήθηκαν εναλλακτικά υποδείγματα Logit και Order Probit για να εκτιμηθεί η σχέση μεταξύ της παρατηρούμενης επίδρασης των μεταναστών και τα βασικά χαρακτηριστικά των επιμέρους μελετών, όπως είναι η γλώσσα, η μεθοδολογία, η περίοδος της έρευνας, το μέγεθος του δείγματος, η στατιστική τεχνική κ.ά.
- Δεν προκύπτει από τις εκτιμήσεις Publication Bias. Ο συντελεστής της σχετικής μεταβλητής (Publication) σε όλες τις περιπτώσεις δεν ήταν στατιστικά σημαντικός.
- Η επίδραση της μετανάστευσης στην ελληνική αγορά εργασίας και την οικονομία είναι ισχυρή και ανεξάρτητη από τα χαρακτηριστικά των επιμέρους μελετών. Οι εκτιμώμενοι συντελεστές των υποδειγμάτων είναι συνήθως μη στατιστικά σημαντικοί.
- Το πολύ μικρό μέγεθος του δείγματος ήταν μάλλον καθοριστικό ως προς την στατιστική σημαντικότητα των ευρημάτων.

### Πίνακας 3. Οικονομετρική εκτίμηση υποδείγματος Logit: Εκτίμηση πιθανότητας θετικής συμβολής των μεταναστών στη γεωργική και την ευρύτερη οικονομική ανάπτυξη της ελληνικής υπαίθρου

Μεταβλητές	B	S.E.	Wald	df	Sig.	Exp(B)
Publication	23.88	12395.23	0.00	1	0.998	2347
Year_Survey	0.68	0.53	1.62	1	0.203	1.968
Quantity	-1.20	2.75	0.19	1	0.663	0.302
Primary_colection	-24.27	22303.81	0.00	1	0.999	0.000
main	2.55	3.03	0.71	1	0.401	12.803
Statistical_proc	-1.67	3.08	0.29	1	0.588	0.189
Constant	-1332.8	22329.1	0.00	1	0.952	0.000

Variable(s) entered: Publication, Year\_Survey, Quantity, Primary\_colection, main, Statistical\_proc.

#### δ. Ανάλυση ευαισθησίας αποτελεσμάτων μετα-ανάλυσης

Επισημαίνετε, τέλος, ότι η «ανάλυση ευαισθησίας» των αποτελεσμάτων είναι απαραίτητη στη μετα-ανάλυση. Αρκετά επιλογές της διαδικασίας μετα-ανάλυσης μπορεί να αλλάξουν για να εκτιμηθεί η αξιοπιστία των αποτελεσμάτων.

Μεταξύ των παραμέτρων αυτών έγιναν από την μελέτη:

- Τροποποίηση των κριτηρίων ένταξης των μελετών στην ανάλυση.
- Εκτίμηση βαρύτητας μελετών ανάλογα με την ποιότητα της κάθε μελέτης (weighting) και αξιοποίηση των σταθμίσεων αυτών στην οικονομετρική εκτίμηση.
- Εναλλακτικές τεχνικές και τιμές Imputation (missing values) για τις τιμές μεταβλητών που δεν ήταν διαθέσιμες.
- Έλεγχος σταθερότητα ως προς τον αριθμό των μελετών με σταδιακή ένταξη μελετών στην ανάλυση.
- Εκτιμήθηκαν εναλλακτικά οικονομετρικά υποδείγματα (Logit, Probit κ.ά.).

Κανένας από τους προηγούμενους ελέγχους δεν διαφοροποίησε τα αποτελέσματα της παρούσας μετά-ανάλυσης.

## 6. Συμπεράσματα και προτάσεις πολιτικής

Στη διάρκεια των τελευταίων δεκαετιών σημαντικός αριθμός εμπειρικών μελετών επιχειρεί να διερευνήσει τις οικονομικές επιπτώσεις της μετανάστευσης στην ελληνική οικονομία και κοινωνία. Ωστόσο, δεν είναι εύκολο να γίνουν αξιόπιστες συγκρίσεις μεταξύ των ευρημάτων των μελετών αυτών, λόγω των μεγάλων διαφορών στα πρωτογενή δεδομένα που χρησιμοποιούν, τη μεθοδολογία και το σχεδιασμό τους. Η παρούσα μελέτη προσπαθεί να συνθέσει τα συμπεράσματα της διαθέσιμης εμπειρικής βιβλιογραφίας μέσω της τεχνικής της μετά-ανάλυσης, προκειμένου να διαπιστώσει εάν αυτά καταλήγουν σε παρόμοιες διαπιστώσεις και κατά πόσον οι διαφορές στα αποτελέσματα μεταξύ των μελετών αυτών μπορεί να ερμηνευθούν από τα επιμέρους χαρακτηριστικά της κάθε μελέτης, όπως είναι η μεθοδολογία, η περίοδος της έρευνας, ο σχεδιασμός της, το έτος δημοσίευσης, κ.ά. Παρόλο που το δείγμα των διαθέσιμων μελετών οι οποίες θα μπορούσαν να αξιοποιηθούν για τη μετά-ανάλυση είναι εξαιρετικά περιορισμένο λόγω της ετερογένειας όσον αφορά τις επιμέρους προσεγγίσεις, η μελέτη καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η συμβολή των μεταναστών στην οικονομική ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας, τους μισθούς και την απασχόληση είναι θετική. Με άλλα λόγια, η επίδραση της μετανάστευσης στην ελληνική αγορά εργασίας και την οικονομία είναι ισχυρή και ανεξάρτητη από τα χαρακτηριστικά των επιμέρους μελετών που χρησιμοποιήθηκαν στη μετα-ανάλυση, καθώς οι εκτιμώμενοι συντελεστές των οικονομετρικών υποδειγμάτων τύπου probit και order probit που εκτιμήθηκαν ήταν συνήθως μη στατιστικά σημαντικοί. Το πολύ μικρό μέγεθος του δείγματος ήταν μάλλον καθοριστικό ως προς τη στατιστική σημαντικότητα των ευρημάτων.

Η κοινωνική ένταξη των μεταναστών πρέπει να αποτελεί βασικό μέλημα των κρατών καθώς οι επιδράσεις στις τοπικές κοινωνίες είναι ιδιαίτερα σημαντικές. Είναι σε μεγάλο βαθμό ευθύνη της χώρας υποδοχής η οποία ορίζει το θεσμικό πλαίσιο για τις μεταναστευτικές εισροές, χαράζει στρατηγικές και αναπτύσσει πολιτικές που οδηγούν στην τοποθέτησή τους μέσα στην κοινωνία. Ασφαλώς οι πολιτικές και στρατηγικές της χώρας υποδοχής που οδηγούν στην κοινωνική ένταξη των μεταναστών είναι συνάρτηση του επιπέδου κοινωνικής και πολιτικής οργάνωσης, του συστήματος κοινωνικών αξιών, των πολιτισμικών προτύπων και των ιδεολογικών αντιλήψεων για τη θέση που έχουν στο παγκόσμιο σύστημα (Κασιμάτη, 2009).<sup>5</sup>

Το βασικό κανάλι κοινωνικής ένταξης των μεταναστών στην Ελλάδα είναι η ένταξη τους στην ελληνική αγορά εργασίας. Αυτή η ένταξη συναρτάται άμεσα με τον τρόπο εισόδου στη χώρα μας (νόμιμος ή μη), τη μεταναστευτική διαδικασία (μόνοι τους ή με την οικογένεια), το χρόνο παραμονής τους στη χώρα υποδοχής το κράμα ατομικών και κοινωνικών χαρακτηριστικών τους, αλλά και από τη μεταναστευτική στρατηγική που εκφράζεται με το θεσμικό πλαίσιο και κυρίως από τις συνθήκες που επικρατούν στην αγορά εργασίας. Ειδικότερα, αν η μετανάστευση είναι νόμιμη τότε συνήθως οι μετανάστες έχουν ασφαλιστική κάλυψη και διεκδικούν σε κάποιο βαθμό τα εργασιακά τους δικαιώματα αλλά και η εργοδοσία λειτουργεί συνήθως στα νόμιμα πλαίσια (ύψος αμοιβών, δώρα, ωράριο, ασφαλιστική κάλυψη). Όσο ο χρόνος παραμονής στη χώρα μας επιμηκύνεται τόσο καλύτερη προσαρμογή έχουν οι μετανάστες στην αγορά εργασίας γιατί γνωρίζουν το εργασιακό περιβάλλον και αναπτύσσουν δίκτυα επικοινωνίας.

Είναι γεγονός ότι η χώρα μας δεν έχει ακόμη αναπτύξει μια μακροχρόνια και βιώσιμη μεταναστευτική πολιτική ούτε έχει εφαρμόσει ένα σταθερό και επίσημο σύστημα υποδοχής και καταγραφής των μεταναστών. Είναι προφανές ότι η μεταναστευτική πολιτική θα πρέπει να αναγνωρίζει τη θετική συμβολή των μεταναστών στην ελληνική οικονομία όπως αυτή προκύπτει από τις περισσότερες διαθέσιμες μελέτες καθώς και από την παρούσα μελέτη με την βοήθεια της μετά-ανάλυσης.

Ταυτόχρονα όμως, επειδή δημιουργούνται σημαντικές αναδιανεμητικές επιδράσεις, θα πρέπει οι ασκούντες την οικονομική πολιτική να λαμβάνουν πρόνοια για τις ομάδες που πλήττονται. Οι ομάδες αυτές εντοπίζονται κυρίως στα φτωχά ελληνικά νοικοκυριά, τα μέλη των οποίων έχοντας τις ίδιες δεξιότητες με τους μετανάστες διεκδικούν τις ίδιες θέσεις εργασίας. Αξίζει ωστόσο να επισημανθεί ότι η εισροή νέων μεταναστών τα τελευταία έτη, φαίνεται ότι δυσχεραίνει τη σχετική θέση κυρίως των παλαιότερων μεταναστών που είχαν εισρεύσει στην χώρα κατά την δεκαετία του 1990.

Η νομιμοποίηση του μεταναστευτικού πληθυσμού στην Ελλάδα πρέπει να επιδιωχθεί παράλληλα με ευρύτερες προσπάθειες για την επισημοποίηση μεγαλύτερου τμήματος της οικονομικής δραστηριότητας της χώρας και με ολοκληρωμένες πολιτικές για την προώθηση της κοινωνικής συνοχής και της κοινωνικής ένταξης. Το βασικό κανάλι κοινωνικής ένταξης είναι η ένταξη των μεταναστών στην ελληνική αγορά εργασίας, ενώ σημαντικό ρόλο παίζει η πρόσβασή τους στις υπηρεσίες (κοινωνική ασφάλιση, υγεία, εκπαίδευση κ.λπ.), αλλά και ο βαθμός επικοινωνίας και οι συναναστροφές τους με το γηγενή πληθυσμό. Η καταγωγή των μεταναστών επηρεάζει την κοινωνική τους ένταξη και την αποδοχή από πλευράς του γηγενή πληθυσμού. Η ηλικία και το επίπεδο εκπαίδευσης δε φαίνεται να αποτελούν σημαντικούς παράγοντες για την κοινωνική τους ένταξη (δεδομένων ότι μεταναστεύουν σε παραγωγικές ηλικίες και διοχετεύονται κυρίως για απασχόληση στα ιδιωτικά νοικοκυριά), ενώ, αντίθετα, σημαντικό ρόλο παίζουν ο τρόπος εισόδου στην Ελλάδα, η μεταναστευτική διαδικασία (μόνες ή με την οικογένεια) και ο χρόνος παραμονής. Το σύστημα κοινωνικής πρόνοιας δεν είναι επιτυχές στη λειτουργία του ως αποτελεσματικός μηχανισμός κοινωνικής ένταξης. Αντίθετα επιχειρησιακές αδυναμίες είναι ολοένα και πιο σοβαρές, ιδιαίτερα σε σχέση με τα μέλη των ομάδων μεταναστών.

Η μετανάστευση αναμφίβολα θα παραμείνει αναπόσπαστο χαρακτηριστικό της διεθνούς οικονομίας, ενώ θεωρείται ότι θα αποτελέσει σημαντική στρατηγική οικονομικής ανάπτυξης και ανταγωνιστικότητας ιδίως στην ΕΕ, επειδή οι περισσότερες χώρες-μέλη της αντιμετωπίζουν όχι μόνο οικονομικές αλλά και δημογραφικές προκλήσεις που προκύπτουν από τη γήρανση των πληθυσμών τους. Για να αποτελέσει στρατηγική ανάπτυξης για την Ελλάδα, πρέπει πρώτα να τεθούν υπό έλεγχο οι μεταναστευτικές ροές και να προσαρμοστεί η μετανάστευση στις ανάγκες της αγοράς εργασίας, ώστε να αξιοποιηθεί προς όφελος της εθνικής οικονομίας.

## Σημειώσεις

\* Το άρθρο απηχεί τις απόψεις του συγγραφέα και όχι κατ' ανάγκη της Τράπεζας της Ελλάδος.

1. Οι Heckman et al. (1999) συνοψίζουν στην ανάλυσή τους περίπου 75 μικρο-οικονομειακές μελέτες αξιολόγησης των ενεργητικών πολιτικών απασχόλησης από τις ΗΠΑ και άλλες χώρες. Οι Greenberg et al. (2003) συμπεριλαμβάνουν στην ανάλυσή τους 31 αξιολογήσεις προγραμμάτων που χρηματοδοτούνται από την κυβέρνηση των ΗΠΑ για τα μειονεκτούντα άτομα, ενώ η πιο πρόσφατη μελέτη των Card, Klune and Weber (2010) ταξινομεί 199 επιπτώσεις προγραμμάτων από 97 μελέτες που διεξήχθησαν μεταξύ 1995 και 2007 σε διάφορες χώρες.
2. Η συγκέντρωση και συστηματική επισκόπηση των μελετών για την μετανάστευση στην Ελλάδα έγινε στα πλαίσια του Έργου με τίτλο: «Μετα-ανάλυση των ερευνών που έχουν διεξαχθεί για τη μετανάστευση σε σημαντικά και σχετικά με την ένταξη πεδία (υγεία, κοινωνική ασφάλιση, εργασία, εκπαίδευση κ.λπ.)» που υλοποιήθηκε το 2013 από το Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών (Ε.Κ.Κ.Ε.) και την INTRAWAY Ε.Π.Ε., στο πλαίσιο του Ευρωπαϊκού Ταμείου Ένταξης

Υψηκών Τρίτων Χωρών (Έργο 2.1.β/11 του Ετήσιου Προγράμματος 2011). Αντικείμενο του Έργου ήταν ο εντοπισμός πηγών δεδομένων, η συστηματική ανασκόπηση, η κωδικοποίηση, σύνθεση, ερμηνεία και μετακριτική προσέγγιση των ποσοτικών και ποιοτικών εμπειρικών ερευνών που έχουν ως αντικείμενο μελέτης τη διαδικασία ενσωμάτωσης των Υψηκών Τρίτων Χωρών (Υ.Τ.Χ.) στην ελληνική κοινωνία από τις αρχές της δεκαετίας του '90 μέχρι και σήμερα. Στο πλαίσιο του Έργου καλύφθηκαν όλες οι διαστάσεις της ένταξης (αγορά εργασίας, στέγαση, εκπαίδευση, υγεία και πρόνοια, κοινωνική ασφάλιση, κοινωνική και πολιτική συμμετοχή).

Αναλυτικά για το Έργο βλ. <http://www.ekke.gr/projects/metanalysis/>.

Για αναζήτηση όλων των διαθέσιμων μελετών βλ. <http://www.ekke.gr/projects/metanalysis/search.php>.

3. Σε μια σύγκριση 22 μετα-αναλύσεων, τα Random και Fixed effects μοντέλα έδωσαν την ίδια απάντηση για τις 19 από αυτές. Σε 3 περιπτώσεις, το μοντέλο των σταθερών επιδράσεων έδωσε στατιστικά σημαντικά αποτελέσματα, ενώ με βάση το μοντέλο των τυχαίων επιδράσεων αυτά δεν ήταν στατιστικά σημαντικά (Petitti 1989, σελ. 94).
4. Στην οικονομετρική εκτίμηση του υποδείγματος Logit για τον έλεγχο της υπόθεσης (1) με την τεχνική της μετα-ανάλυσης αξιοποιήθηκαν τα αποτελέσματα των μελετών Charalambos, 2010, Kasimis and Papadopoulos, 2008, Kasimis, Papadopoulos and Pappas, 2010, Labrianidis and Sykas, 2009, Papadopoulos, 2009, Γιδαράκου, Καζακόπουλος και Λαγογιάννη, 2012, Ζωγραφάκης, Κόντης και Μητράκος, 2009, Ζωγραφάκης και Μητράκος, 2011, Καρασαββόγλου, 1997, Καρασαββόγλου, Μαδντινός, Νικολαΐδης και Κατσορίδης, 1996, Κασίμης, 2008, Κασίμης, Ζακοπούλου και Παπαδόπουλος, 2003, Λαμπριανίδης και Σύκας, 2012, Μαρούκνης, 2010, Συκάς, 2008, Χλέτσος, Κόλλιας, Συρακούλης και Παλαιολόγου, 2005.
5. Για παράδειγμα η Γερμανία της μεταπολεμικής περιόδου δέχτηκε πολλούς μετανάστες προκειμένου το συσσωρευμένο κεφάλαιό της να μετατραπεί σε παραγωγική επένδυση. Ωστόσο επιθυμούσε την οικονομική μόνο ένταξη των μεταναστών και όχι και την κοινωνική, γι αυτό το θεσμικό πλαίσιο τους αντιμετώπιζε ως φιλοξενούμενο ή προσωρινό εργατικό δυναμικό (Κασιμάτη 2006).

## Βιβλιογραφικές Αναφορές

- Betcherman G., M. Godfrey, O. S. Puerto, F. Rother, A. Stavreska, (2007), *Global Inventory of Interventions to Support Young Workers: Synthesis Report*, Washington, D.C.: World Bank.
- Card D., J. Kluve, A. Weber, (2010), 'Active labour market policy evaluations: a meta-analysis', *The Economic Journal*, 120 (November).
- Cashmore E., (1994), *Dictionary of Race and Ethnic Relations*, 3rd edition, London.
- Charalambos K., (2010), Socio-demographic imbalances in rural Europe and international mobility to rural areas: the case of Greece, *Przeglad Socjologiczny* vol.59, 57-77.
- Cooper H., L. Hedges, (1994), *The Handbook of Research Synthesis*, (eds.) New York, Russel Sage Foundation.
- Easterbrook, P., Berlin A., Gopalan R., D. Matthews, (1991), 'Publication bias in clinical research', *Lancet*, vol. 337, pp. 867-72.
- Glaeser E., (2006), *Research Incentives and Empirical Methods*, NBER Technical Working Paper No 329.

- Greenberg D., Michalopoulos C., P. Robins, (2003), 'A meta-analysis of government-sponsored training programs', *Industrial and Labor Relations Review*, vol. 57, pp. 31-53.
- Harris Cooper, Larry V. Hedges, (1994), *The Handbook of Research Synthesis*, Russell Sage Foundation, New York.
- Heckman J., Lalonde R., J. Smith, (1999), 'The economics and econometrics of active labour market programs', in O. Ashenfelter and D. Card eds, *Handbook of Labour Economics*, Volume 3A, Amsterdam and New York: Elsevier, pp. 1865-2095.
- Hedges, Larry V., Ingram Olkin, (1985), *Statistical Methods for Meta-Analysis*, New York: Academic Press.
- Kasimis C., Papadopoulos A. G., (2008), *The occupational structure and mobility of migrants in the Greek rural labour markets*, World Congress of rural sociology.
- Kasimis C., Papadopoulos A. G., Pappas C., (2010), Gaining from Rural Migrants: Migrant Employment Strategies and Socioeconomic implications for Rural Labour Markets, *Special Issue on Mobilities and Ruralities*, 258-276.
- Labrianidis, L. and Sykas, Th., (2009), Migrants, Economic Mobility and Socio-Economic Change in Rural Areas: The Case of Greece, *European Urban and Regional Studies*, 237-256.
- Levitas R., (2004), «Η έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού και η νέα Ντυκερμιακή Ηγεμονία» στο: Πετμεζίδου Μ. - Παπαθεοδώρου Χ. (επιμ.), *Φτώχεια και Κοινωνικός Αποκλεισμός*, Επιστημονική Εταιρεία Κοινωνικής Πολιτικής, εκδ. Εξάντας.
- Longhi S., Nijkamp, P. and J., Poot, (2005b), 'The Fallacy of 'Job Robbing': A Meta-analysis of Estimates of the Effect of Immigration on Employment', *Journal of Migration and Refugee Issues* 1(4), pp 131-152.
- Longhi S., Nijkamp, P., J. Poot, (2005a), 'A Meta-Analytic Assessment of the Effect of Immigration on Wages', *Journal of Economic Surveys* 19(3), pp 451-477.
- Longhi S., P. Nijkamp, J. Poot, (2008), 'Meta-analysis of empirical evidence on the labour market impacts of immigration', *Région et Développement*, No 27, pp 161-191.
- Matthias Egger, George Davey Smith, Douglas G. Altman, (2001), *Systematic Reviews in Health Care – Meta-analysis in context*, BMJ Publishing Group.
- Morton Hunt, (1997), *How Science Takes Stock – The Story of Meta-Analysis*, Russell Sage Foundation, New York.
- Papadopoulos A., (2009), "Begin from the bottom and move up": Social Mobility of Immigrant Labour in Rural Greece, *Méditerranée*, 25-39.
- Puerto O., (2007), 'Labor Market Impact on Youth: A metaanalysis of the Youth Employment Inventory', background paper for the World Bank's 2007 Youth Employment Inventory, Social Protection and Labor Unit of the Human Development Network.
- Richard J. Light, David B. Pillemer, (1984), *Summing Up – The Science of Reviewing Research*, Harvard University Press.
- Stanley, T., (2005), 'Beyond Publication Bias', *Journal of Economic Surveys*, 19(3), pp 309-345.
- Γιδαράκου Ι., Καζακόπουλος Λ., Λαγογιάννη Ο., (2012), Οικονομική και κοινωνική συσσώματωση των οικονομιών μεταναστών- Αποτελέσματα εμπειρικής έρευνας στις

περιοχές της Καρδίτσας και της Ιεράπετρας, Μετανάστες στην Ελλάδα-Απασχόληση και ένταξη στις τοπικές κοινωνίες, 253-288.

Ζωγραφάκης Στ., Κόντης Α., Μητράκος Θ., (2009), *Τα βήματα των μεταναστών στην ελληνική οικονομία*.

Ζωγραφάκης Στ., Μητράκος Θ., (2011), *Οικονομικές Επιδράσεις Αλλοδαπού Πληθυσμού: Παρόν και Μέλλον*.

Καρασαββόγλου Α. Γ., (1997), Μετανάστευση και περιφερειακές αγορές εργασίας- Η περίπτωση της εγκατάστασης γυναικείου εργατικού δυναμικού στο νομό Ξάνθης, *Κοινωνία των 2/3: διαστάσεις του σύγχρονου κοινωνικού προβλήματος: διεθνές συνέδριο*, 677-688.

Καρασαββόγλου Α., Μαδντινός Δ., Νικολαΐδης Μ., Κατσορίδας Α., (1996), *Ξένοι εργάτες στο Νομό Καβάλας*.

Κασιμάτη Κ., (2006), «Η ένταξη των Αλβανών Μεταναστών στην Ελληνική Κοινωνία» στο: Μπαγκαβός Χ. - Παπαδοπούλου Δ. (επιμ.), *Μετανάστευση και ένταξη των μεταναστών στην ελληνική κοινωνία*, Επιστημονική Εταιρεία Κοινωνικής Πολιτικής. εκδ. Gutenberg.

Κασιμάτη Κ., (2009) 'Η χώρα προέλευσης των μεταναστριών και η κοινωνική τους ένταξη στη Ελλάδα' *Κοινωνική Συνοχή και Ανάπτυξη* 2009 4 (1), 7-25.

Κασίμης Χ., (2008), Ντόπιοι και ξένοι στη σύγχρονη αγροτική Ελλάδα, *Μετανάστευση στην Ελλάδα: εμπειρίες- πολιτικές- προοπτικές*, 192-209.

Κασίμης Χ., Ζακοπούλου Ε., Παπαδόπουλος Α. Γ., (2003), Η συμβολή των μεταναστών στη σύγχρονη οικογενειακή εκμετάλλευση: Μελέτη τριών παραδειγματικών περιοχών, *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 9-38.

Λαμπριανίδης Λ., Σύκας Θ., (2012), *Αλλοδαποί μετανάστες και ελληνική ύπαιθρος: Η περίπτωση των νομών Χαλκιδικής και Πέλλας, Μετανάστες στην Ελλάδα-Απασχόληση και ένταξη στις τοπικές κοινωνίες*, 213-252.

Μαρούκης Θ., (2010), *Οικονομική μετανάστευση στην Ελλάδα*.

Συκάς Θ., (2008), *Αλλοδαποί μετανάστες στις περιοχές της ευρωπαϊκής υπαίθρου: Η περίπτωση της Ελλάδας*.

Χλέτσος Μ., Κόλλιας Χρ., Συρακούλης Κλ., Παλαιολόγου Σ., (2005), *Οικονομικές διαστάσεις της μετανάστευσης. Επιπτώσεις στον αγροτικό τομέα*.